

ANNA ROMANOWICZ
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, UJ, Kraków

KAPITAŁ KULTUROWY A ZWIĄZKI INTYMNE. ANTROPOLOGICZNE STUDIUM PRZYPADKU¹

WSTĘP. CZY I JAK BADAĆ MIŁOŚĆ?

Pewnego letniego wieczoru, podczas badań etnograficznych², które prowadziłam w Delhi, odwiedzili mnie znajomi Indusi³. O tej porze roku w stolicy Indii jest zbyt upalnie, aby swobodnie przebywać na zewnątrz w ciągu dnia. Mieszkańcy starają się więc planować spotkania towarzyskie po zachodzie słońca. Dostosowanie grafiku dnia do pogody to jednak przywilej osób o wyższym statusie materialnym. Tymczasem szacuje się, że od trzech do czternastu milionów (na dwadzieścia osiem milionów; United Nations 2018⁴) mieszkańców Delhi mieszka w slumsach⁵ (Banerjee, Pande, Walton 2012, s. 8). Mieszkanie, które wynajmowałam, było położone w dzielnicy uważanej za enklawę klasy średniej. Zarówno ja, jak i znajomi, którzy odwiedzili mnie tamtego wieczoru, należeliśmy do tej klasy. Odróżniało nas pochodzenie, rasa, kasta, religia, a w niektórych przypadkach także płeć. Wszyscy jednak identyfikowaliśmy się (i byliśmy identyfikowani) jako członkowie klasy średniej. Wyższe wykształcenie, status materialny, znajomość języka angielskiego były jednymi z wyznaczników naszej pozycji klasowej. W wynajmowanym przeze mnie mieszkaniu mieliśmy więc dostęp do dobrze utrzymanego tarasu, klimatyzacji, filtrowanej wody i innych udogodnień. Wieczór upływał na dyskusjach o polityce, pogodzie i wspólnych znajomych. Neha⁶ – jednak z uczestniczek spotkania – i ja kilka razy odłączyłyśmy się od reszty

¹ Materiał badawczy, który posłużył do napisania artykułu, został zebrany dzięki grantowi przyznanemu przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2017/01/X/HS6/00942). Artykuł nie powstałby bez zaangażowania moich przyjaciół i znajomych w Delhi, którzy zgodzili się zostać jednocześnie uczestnikami moich badań. Za cenne uwagi dziękuję anonimowym recenzentom, a także Ignacemu Józwiakowi, Kamili Fiałkowskiej i Tomaszowi Koškowi. Za ostatnie, niemniej niezwykle istotne komentarze, dziękuję Joannie Mroczkowskiej.

² Szczegółowe informacje dotyczące prowadzonych przeze mnie badań terenowych podają niżej.

³ Obywatele Indii.

⁴ Dane te są szacunkowe (por. przypis 5).

⁵ Dane różnią się w zależności od źródła. Można też założyć, że liczba osób zwiększa się – ostatnie dane zostały zebrane prawie dekadę temu, natomiast przepływ ludności ze wsi do miast się zwiększa.

⁶ Imiona i inne dane wrażliwe (tj. pozwalające na identyfikację uczestników badań terenowych) zostały zmienione w celu zapewnienia im anonimowości.

grupy. Jako jedyne paliłyśmy papierosy. Podczas jednego z takich „wyjść” Neha wybuchnęła płaczem. Mówiła przez łzy: „Ja po prostu chcę miłości! Mam ponad 30 lat, czy o tak wiele proszę? Chcę być kochana i mieć dzieci!”

Emocjonalne zwierzenia Nehy są jednym z wielu przykładów takich sytuacji podczas moich badań terenowych, które wskazują na znaczenie miłości romantycznej⁷ wśród członków miejskiej klasy średniej w Indiach. Nie oznacza to oczywiście, że miłość romantyczna na subkontynencie indyjskim wcześniej nie istniała. Rzadko jednak uważano ją za powód do zawarcia związku małżeńskiego (Orsini 2007). Choć w Indiach nadal dominują małżeństwa aranżowane (Uberoi 2006), niemniej jednak badacze odnotowują wzrost znaczenia miłości romantycznej (Corwin 1977; Donner 2016; Fuller, Narashiman 2008; Netting 2010; Prakash, Singh 2014). Organizacja pozarządowa Love Commando, założona w 2010 r. przez aktywistę Sanjaya Sachdeva, pomaga parom, których rodziny sprzeciwiają się ich małżeństwom „z miłości”. W niektóre dni na prowadzoną przez tę organizację linię pomocy dzwoni nawet cztery tysiące osób (Raj 2015). Według badań przeprowadzonych przez NDTV⁸ w 2012 r. 74% Indusów preferuje małżeństwa aranżowane, chociaż ten odsetek jest mniejszy w metropoliach (np. 59% w stolicy kraju, Delhi; za: SiliconIndia 2012). Co istotne, miłość romantyczna jako powód do zawarcia związku zyskuje na znaczeniu przede wszystkim wśród członków miejskiej klasy średniej (Corwin 1977; Donner 2016; Fuller, Narashiman 2008; Netting 2010; Prakash, Singh 2014)⁹.

Celem artykułu jest analiza relacji pomiędzy miłością romantyczną a reprodukcją klasy średniej. Istniejąca literatura przedmiotu nie wyjaśnia wpływu praktyk społecznych związanych z tym uczuciem na struktury społeczne w kontekście indyjskim, tak więc niniejszy artykuł jest próbą wypełnienia tej luki. Po pierwsze, opisuję wyobrażenia uczestników moich badań terenowych¹⁰ na temat różnych form związków intymnych. Po drugie, analizuję miłość romantyczną jako narzędzie klasowej homogamii (Bourdieu 2000). W związku z tym omawiam też specyficzne rodzaje kapitału kulturowego oraz ich rolę w procesie dobierania się w pary i w trwałości związków intymnych. Przedstawione tutaj wnioski są wynikiem etnograficznych badań terenowych w Delhi, prowadzonych – przede wszystkim – przez ponad trzy miesiące w 2018 r. Używam sformułowania „przede wszystkim” dlatego, że trudno o dokładną cezurę. Do Delhi przyjechałam bowiem po raz pierwszy w 2007 r.¹¹ Do chwili pisania tego artykułu w Indiach spędziłam już łącznie kilka lat. Przez wspomniane miesiące w 2018 r. byłam skupiona na opisywanej tutaj tematyce. Oznacza to, że trwające od 2016 r. poszukiwania nowych obszarów badawczych zostały ugruntowane wokół miłości romantycznej w kontekście klas społecznych.

⁷ Rozumiana jako silne przywiązanie, fascynacja i pociąg seksualny (por. niżej).

⁸ New Delhi Television Limited.

⁹ W niższych klasach na małżeństwo z miłości decydują się przede wszystkim rozwodnicy i wdowy/wdowcy (Masoodi 2018).

¹⁰ Ze względu na silną zażyłość, uczestnicy moich badań to jednocześnie moi przyjaciele i znajomi.

¹¹ Między innymi przez ponad rok prowadziłam badania terenowe do pracy doktorskiej, które zaowocowały książką na temat klasy średniej i organizacji pozarządowych (Romanowicz 2017).

Jednak wielu uczestników badań znałam od dawna, z niektórymi utrzymywałam kontakty niezależnie od tego, w której części świata akurat przebywałam. Wielu z nich uważałam za przyjaciół. Pomimo tego, że to w 2018 r. (i później) skupiałam się więc w swoich badaniach na związkach intymnych moich przyjaciół i znajomych, to część informacji zebrałam podczas poprzednich i następnych pobytów w Indiach, a także podczas rozmów prowadzonych za pośrednictwem komunikatorów internetowych. Z upływem czasu krąg moich znajomych powiększał się – byłam przedstawiana kolejnym osobom, uczestnicząc w różnego rodzaju spotkaniach towarzyskich. Zawsze jednak występowałam w roli kogoś już „swojego”. Chociaż nie mogę stwierdzić, że moje pochodzenie i rasa¹² nie miały znaczenia, to nie występowałam jako „badaczka z Polski” (pomimo tego, że moi znajomi wiedzieli, że prowadzę badania terenowe), ale przede wszystkim jako „przyjaciółka Nehy/Raja/Ahmeda etc.”. Zarówno bliskość z uczestnikami badań, jak i ich (intymna) tematyka prowadziła do dwojakich konsekwencji.

Po pierwsze, o ile podczas moich poprzednich badań¹³ granica, którą widziałam pomiędzy zainteresowaniami badawczymi (działalnością organizacji pozarządowych) a byciem w grupie towarzyskiej i odczuwanymi w związku z tym emocjami, była dla mnie bardziej wyraźna, o tyle w przypadku badań dotyczących miłości – ta granica wydawała mi się już zupełnie rozmyta. Po drugie (i paradoksalnie), to głębokie zanurzenie w teren badań, doprowadzone do stanu, w którym „teren” nie wydawał się już właściwie „terenem”, ale domem – doprowadziło także do tego, że uzyskałam możliwość przeprowadzenia raczej obserwującego uczestnictwa niż obserwacji uczestniczącej (Wacquant 2010). Moja zażyłość z uczestnikami badań pozwoliła bowiem na uzyskanie stanu, w którym temat badań stał się niejako przezroczysty – nie tyle „robiłam badania”, co „byłam tam” (por. Kosiek 2019). Badania stały się życiem prywatnym – do dzisiaj większość moich przyjaciół mieszka w Indiach, a nie w Polsce¹⁴.

Można powiedzieć, że grupa ludzi spotkanych przeze mnie w Indiach w ciągu prawie trzynastu lat jest zdywersyfikowana¹⁵. Pochodzą oni z różnych regionów Indii (najczęściej z Maharasztry, Bengalu, Kerali i Narodowego Regionu Stołecznego¹⁶), są wyznawcami różnych religii (hinduistami, buddystami, muzułmanami) lub agnostykami, przedstawicielami różnych kast. Elementem wspólnym jest jednak przynależność do klasy średniej. Pomimo tego, że poznałam osoby z różnych warstw społecznych, to jednak bliższą relację byłam w stanie nawiązać tylko z tymi, którzy należeli do mojej własnej klasy – tj. klasy średniej. Łączyło nas wyższe wykształcenie i znajomość języka angielskiego, ale także specyficzny rodzaj wrażliwości i „patrzenia na świat” (te kwestie analizuję w dalszej części artykułu). Spotkania z nimi wydawały mi się „naturalne”, co wpłynęło oczywiście na przebieg badań. Zakładałam, że w przypadku tak intymnego tematu badań jak związku i miłość romantyczna bliska

¹² W moim przekonaniu były jednak elementami kapitału kulturowego.

¹³ Por. przypis 5.

¹⁴ Kiedy wyjeżdżam do Polski, niektórzy z moich znajomych żegnają się ze mną, mówiąc: „Udanych wakacji. Wracaj szybko do domu”.

¹⁵ Od czasu pierwszego pobytu w Indiach w 2007 r. do czasu pisania niniejszego artykułu.

¹⁶ NCR, ang. National Capital Region.

znajomość z uczestnikami badań była jedynym sposobem na uzyskanie informacji. Jak wspomniałam powyżej, nie oznaczało to jednak świadomej manipulacji. Po pierwsze, ja również dzieliłam się z uczestnikami badań swoimi przemyśleniami i doświadczeniami. Po drugie, byli oni poinformowani o formalnym celu mojego pobytu. Często też prowadziliśmy dyskusje na temat pytań i wniosków badawczych.

W praktyce obserwujące uczestnictwo prowadziłam we wszystkich dostępnych mi sferach życia codziennego: na zakupach, podczas wspólnego gotowania, podróży, odwiedzin u rodziny i znajomych, oglądania filmów, dyskusji, plotkowania, spotkań w domach, mieszkaniach, akademikach, parkach, kawiarniach i restauracjach. Temat miłości był poruszany właściwie „przy okazji”¹⁷. Uważałam, że nakierowanie na zebranie informacji o związkach i miłości romantycznej byłoby odebrane jako sztuczne (zarówno przez moich przyjaciół i znajomych, jak i przeze mnie), ograniczyłoby naszą spontaniczność, a także potencjalnie doprowadziłyby do tego, że uczestnicy badań niechętnie by ze mną rozmawiali i przebywali. Postawiliby mnie to też w sytuacji zewnętrznego, zdystansowanego badacza, a nie członka grupy. Byłoby to szczególnie utrudnione, biorąc pod uwagę, że członkiem grupy już właściwie byłam.

MIŁOŚĆ ROMANTYCZNA A KLASA ŚREDNIA

Oczywiste jest, że techniki badawcze wpływają na zakres i charakter zdobywanych informacji, a także na wnioski wyciągane na ich podstawie. Analiza dyskursu (np. powieści czy przekazów medialnych) oraz ustrukturyzowanych wywiadów indywidualnych pozwalałaby na zbadanie narracji i wyobrażeń dotyczących miłości romantycznej. Innymi słowy – tego, co ludzie mówią/piszą o swoich wyobrażeniach i doświadczeniach. Z kolei zbadanie konkretnych praktyk w rzeczywistych sytuacjach życia codziennego, z uwzględnieniem deklaracji *ad hoc*, wymaga przeprowadzenia obserwacji uczestniczącej. Pomimo tego, że opisaną powyżej technikę badawczą wybrałam z racji przynależności dyscyplinarnej (obserwacja uczestnicząca jest podstawową i dystynktywną techniką w antropologii), to jednak ten wybór przynosi także dodatkowe korzyści, a mianowicie – pozwala odpowiedzieć na pytania badawcze nieporuszone dotąd w literaturze przedmiotu. Narracje dotyczące miłości i wyobrażenia o niej, w perspektywie współczesnej i historycznej, zarówno w kontekście zachodnim, jak i indyjskim spotkały się z zainteresowaniem naukowców (Bauman 2005; Beck, Beck-Gernsheim 2004; Giddens 1992; Goode 1959; Kuligowski 2004; Orsini 2007; Reddy 2012). Brakuje jednak badań, które nie dotyczyłyby tylko narracji – nie opierałyby się na analizie źródeł pisanych, przekazów medialnych (analizie dyskursu), czy informacjach zbieranych dzięki ustrukturyzowanym wywiadam indywidualnym. Studia dotyczące postrzegania (i deklaracji *ad hoc*) miłości romantycznej czy też zacho-

¹⁷ Por. uczestniczącą obserwację (Wacquant 2010). Chociaż zdarzało się, że kiedy przedstawiano mnie nowej osobie, a ta dowiadywała się o temacie moich badań, prowadziłam rozmowy (wywiady nieformalne i nieustrukturyzowane) dotyczące miłości i związków. Miały one jednak na celu bliższe „poznawanie się”, a do głębszych zwierzeń zawsze dochodziło w bardziej spontanicznych sytuacjach.

wań z nią związanych, szczególnie zaś w kontekście indyjskim, należą do rzadkości (do wyjątków zaliczyć można opracowania m.in. Donner 2011, 2016; Dyson 2018; Grover 2017; Heitmeyer 2016). Nie oznacza to oczywiście, że antropolodzy w ogóle nie zajmowali się miłością, jednak – jak zauważył Charles Lindholm – przez lata bardziej interesowali się badaniami kazirodstwa i kanibalizmu niż miłością (2006, s. 5).

Tymczasem miłość romantyczna, rozumiana jako emocje, na które składają się silne przywiązanie, fascynacja oraz – najczęściej – pociąg seksualny, jest silnie powiązana z reakcją cielesną, tj. jest reakcją fizjologiczną. Jako taka, miłość romantyczna „implikuje bezpośrednie doświadczenia ciała” (Illouz 1997, s. 3). Niemniej jednak te doświadczenie może być różnie interpretowane, co związane jest z tym, że miłość – jako emocje – jest konstruktem społeczno-kulturowym (Hochschild 1983; Illouz 1997, 2012; Lynch 1990). Innymi słowy to, jakie doświadczenie cielesne zinterpretujemy jako miłość, jaką rolę będzie ono odgrywało w naszym życiu, jest zarówno kwestią indywidualnego wyboru i sprawczości, jak również wpływu norm społecznych, tradycji kulturowych oraz czynników ekonomicznych i politycznych na poziomie lokalnym i globalnym (Ahmed 2014; Coontz 2005; Illouz 1997, 2012). Jak ujęła to Francesca Orsini:

Zaiste, miłość może być uczuciem uniwersalnym, ale kultura i język są kluczowe w definiowaniu jej na każdym etapie, od podniecenia seksualnego do skodyfikowanego sentymentu, od norm zachowania do znaczących historii (2007, s. 1, tłumaczenie własne).

Implikuje to konieczność badań nad postrzeganiem i praktykami związanymi z miłością romantyczną w różnych kontekstach społeczno-kulturowych.

W jaki sposób jednak klasa społeczna i związki intymne są ze sobą powiązane? Po pierwsze, związki intymne wpływają zarówno na możliwości, jak i na przebieg procesów mobilności społecznej. Innymi słowy, to, kogo kochamy, z kim zawieramy związek małżeński lub z kim jesteśmy w związku partnerskim (niekoniecznie z miłości), wreszcie – z kim decydujemy się na relację o charakterze przelotnym – wpływa na zakres i skład naszych sieci społecznych, zwiększa lub zmniejsza nasze zasoby materialne. Po drugie, oddziałuje to na sposób, w jaki sposób jesteśmy postrzegani przez innych, wreszcie wpływa na i jest kształtowane przez nasze postrzeganie świata, poglądy polityczne, sposoby podróżowania, dietę itp. Oznacza to, że postrzeganie miłości romantycznej i praktyk z nią związanych jest bezpośrednio powiązane z klasą społeczną, z którą się identyfikujemy lub z którą jesteśmy identyfikowani. Tymczasem zarówno opracowania dotyczące małżeństw, jak i – mniej liczne – opracowania dotyczące związków nieformalnych traktują klasy społeczne jako kategorie niewymagające wyjaśnienia. Oznacza to, że obserwowane i badane są „małżeństwa klas niższych” oraz „małżeństwa klas średnich” jako odrębne całości, a termin „klasa społeczna” jest używany do opisu i określenia pewnej grupy społecznej *a priori*. Niezwykle rzadko zaś poddaje się refleksji tendencje do wiązania się z partnerami z własnej klasy społecznej.

Niniejszy artykuł wypełnia także i tę lukę. Zagadnienia związane z klasą średnią w Indiach (podobnie jak z miłością romantyczną) nie zostały dotychczas wystarczająco zbadane. Jak zauważyli Vivek Chibber (2006) czy Rina Agarwala i John Herring (2008), po upadku Związku Radzieckiego zdecydowanie zmniejszyło się

zainteresowanie analizą klasową w kontekście Azji Południowej. Przyczynami takiego stanu rzeczy było rozprzestrzenianie się neoliberalizmu, dominacja studiów postkolonialnych, które zerwały z tradycjami marksistowskimi¹⁸, ale także trudności teoretyczne w ramach marksistowskich sposobów rozumienia klasy (Agarwala, Herring 2008; Chibber 2006, 2013). Satish Deshpande twierdzi, że:

Ta anomalia może być częściowo wyjaśniona przez fakt, że klasa średnia była tradycyjnym martwym punktem zarówno dla marksistowskiego lewego skrzydła, jak i mainstreamowej teorii liberalnej. Ta pierwsza traktowała ją [klasę średnią] jako dotkliwy teoretyczny „wstyd” (Wright 1985, s. 13) albo „bagn” wieloznaczności (Lefebvre 1976, s. 25), natomiast ta druga miała tendencję do „naturalizowania” jej [klasy średniej] przez bezkrytyczne przyjmowanie jej postrzegania świata. Znaczenie mógł mieć też czynnik osobliwy dla Indii: klasa średnia mogła się wydawać „niegodnym” lub „będącym wyrazem folgowania sobie” tematem badań dla generacji naukowców społecznych, którzy wywodzili się z tej klasy i wierzyli, że ich zadaniem było działanie na rzecz „ludu” konstytuującego naród (2003, s. 128).

Tymczasem po wprowadzeniu neoliberalnych reform indyjska klasa średnia stała się „celebrytką” dyskursu medialnego. Jej rosnąca (choć wciąż dyskusyjna) siła nabywcza wzbudzała entuzjazm opinii publicznej. Choć niektórzy badacze zauważyli, że medialny ferwor w dużej mierze miał na celu przyciągnięcie do Indii zagranicznych inwestorów (Fernandes 2006), to wkrótce zainteresowanie medialne zaczęło stopniowo przekładać się na zainteresowanie naukowców. Liczba dwustu milionów członków indyjskiej klasy średniej jest kwestionowana przez badaczy, argumentujących, że kryteria, na których opierane są statystyki, są niejasne (Jodhka, Prakash 2016, s. 104–139). Niemniej jednak „historia indyjskiej klasy średniej jest ważnym faktem, którego implikacje wykraczają poza kontekst lokalny” (Jodhka, Prakash 2016, s. 135). Panuje też zgoda, że liczba członków tej klasy stale rośnie i będzie rosła w przyszłości (Jodhka, Prakash 2016, s. 141).

Co za tym idzie, od początku XXI w. zaczęły pojawiać się opracowania socjologów i antropologów dotyczące właśnie tej części indyjskiego społeczeństwa: jej formacji w czasach kolonialnych (Baviskar, Roy 2011; Joshi 2010), (a) politycznych sposobów uczestnictwa w życiu społecznym (Fernandes 2006; Harris 2006), roli w rozwoju społeczno-ekonomicznym i zwalczaniu biedy (Deshpande 1997; Romanowicz 2017), budowania tożsamości i stylów życia członków tej klasy (Dickey 2012; Donner 2011; Saavala 2010), czy też wzrastającego konsumpcjonizmu (Mathur 2010, Mazzarella 2003). Choć pojawiły się opracowania oparte na etnograficznych badaniach terenowych, a dotyczące miłości wśród klasy średniej (Dyson 2018; Heitmeyer 2016; Romanowicz 2021) czy niższej (Grover 2011), to pozostają one nieliczne. Biorąc jednak pod uwagę dynamiczne zmiany form (i rządzących nimi zasad) jednej z najbardziej podstawowych sfer ludzkiego życia, tj. związków intymnych, niewielkie zainteresowanie badaczy rolą miłości romantycznej w codzienności członków indyjskiej, miejskiej klasy średniej jest zaskakujące.

Zanim jednak przejdę do dalszych rozważań, muszę wyjaśnić, w jaki sposób rozumiem klasę społeczną. Według Pierre’a Bourdieua klasa jest kategorią organizującą

¹⁸ Analiza klasowa zaś właśnie z tym nurtem nauk społecznych jest najczęściej kojarzona.

aktorów społecznych w grupy o podobnych kapitałach (1987, 2000). Z kolei kapitał to „zestaw faktycznie wykorzystywanych zasobów i władzy”¹⁹ (2000, s. 114). Wybór analizy klasowej w ujęciu Bourdieu jest spowodowany kilkoma czynnikami. Po pierwsze, poświęcił on wiele miejsca zagadnieniom klasy średniej. Dzięki temu przeciętne zostają trudności teoretyczne, które wynikałyby z zastosowania perspektywy marksistowskiej²⁰. Po drugie, Bourdieu nie tylko poruszał w swoich pracach zagadnienia związków homogamicznych, ale także analizował rolę kapitału kulturowego w tym kontekście. Jego wnioski zostały rozwinięte przez Evę Illouz (1997). Z kolei to właśnie kwestie związane z kapitałem kulturowym okazały się szczególnie istotne i widoczne podczas prowadzonych przeze mnie badań. Po trzecie, wyniki badań Bourdieu są ograniczone kontekstem społeczno-kulturowym, w którym zostały przeprowadzone. Wynika to z jego sprzeciwu wobec oddzielenia teorii od praktyki (Weininger 2005, s. 83). Zastosowanie jego koncepcji w innych kontekstach – w tym w Indiach – wymaga dodatkowych badań. Analizą klasową w ujęciu Bourdieu w Indiach zajmowali się m.in. Roland Lardinois i Meenakshi Thapan (2007). Nadal jednak prace oparte na tej perspektywie są nieliczne.

RÓŻNORODNOŚĆ ZWIĄZKÓW INTYMNYCH

Badacze społeczni w swoich rozważaniach dotyczących związków intymnych w Indiach skupiają się na małżeństwie (Allendorf, Pandian 2016; Chowdry 2007; De Neve 2016; Donner, Santos 2016; Jejeebhoy et al. 2013; Parry 2001; Verma, Sukhramani 2018). Jak pokazała Henrike Donner, pomiędzy małżeństwem aranżowanym a małżeństwem z wyboru (miłości) jest wiele wariantów pośrednich (2016). Chociaż wśród uczestników moich badań terenowych dominowali zwolennicy małżeństw z miłości i związków nieformalnych²¹ (opartych na miłości romantycznej), to jednak mieli oni wyobrażenia na temat wszystkich dominujących form relacji heteroseksualnych, w tym także małżeństw aranżowanych.

Ich wyobrażenia²² można opisać następująco: w małżeństwie aranżowanym to rodziny (nuklearne lub rozszerzone) przyszłych małżonków podejmują decyzję

¹⁹ O czym szczegółowo poniżej.

²⁰ Marksistowska analiza klasowa opiera się na dwóch podstawowych klasach (klasie właścicieli środków produkcji i klasie pracującej). W tych ramach konceptualizacja klasy średniej, która – zdaniem Marksa – miała zniknąć wraz z narastaniem nierówności społecznych, jest kłopotliwa. Pojawiły się oczywiście ciekawe próby rozwiązania tych trudności teoretycznych (Wright 1985), jednak nie biorą one pod uwagę kapitału kulturowego.

²¹ Do grupy moich znajomych zaliczyłabym ok. 50–60 osób, w tym z ok. 20 utrzymywałam bliższe relacje (szacunkowo). Taka próba badawcza nie pozwala oczywiście na uogólnienia. Dodam więc tylko, że przypadki preferowania małżeństw aranżowanych były pojedyncze i dotyczyły grupy bardzo dalekich znajomych (do tego stopnia, że nie byłabym w stanie wskazać, kto ma takie przekonania). Większość moich znajomych była w związkach opartych na deklarowanej miłości lub z nikim niezwiązana.

²² Opiswane tu wyobrażenia członków klasy średniej odnoszą się zarówno do tego, w jaki sposób powinny wyglądać małżeństwa aranżowane i małżeństwa z miłości zarówno wśród ich własnej klasy, jak i przedstawicieli klas wyższych i niższych.

o wyborze męża lub żony dla danej osoby. Co więcej, rodziny ustalają też warunki zawarcia małżeństwa, jeśli przewidywany jest posag lub inna forma wymiany podarunków między zainteresowanymi; miejsce na uroczystość czy też datę ślubu. Zarówno wtedy, kiedy dana rodzina korzysta z pośrednictwa profesjonalnych pośredników, jak i kiedy poszukuje kandydatów/kandydatek wśród puli osób dostępnych przez własne sieci społeczne, pod uwagę brane są takie kryteria jak wiek, wykształcenie, status materialny, religia, kasta²³, gotra²⁴, wykonywany zawód (lub jego perspektywa), odcień skóry, wygląd fizyczny itd. Co ważne, te kryteria są jasno zadeklarowane w ogłoszeniu matrymonialnym opublikowanym w prasie/internecie lub przekazywanym ustnie.

Za przeciwstawną formę małżeństwa uważa się tzw. małżeństwo z miłości („love marriage”). Zgodnie z wyobrażeniem o małżeństwie z miłości podstawą tego typu związku jest fakt, że rodziny nie wywierają nacisku na wybór partnera/partnerki; decyzja należy do osób, które go zawierają. Rodziny nie angażują się aktywnie w poszukiwania, nie ustalają też (wszystkich) warunków ślubu (takich jak określenie konieczności i wysokości posagu), o których wspomniałam przy okazji małżeństw aranżowanych. W przeciwieństwie do małżeństw aranżowanych, w przypadku małżeństw z miłości partnerzy mogą bez ograniczeń spotykać się ze sobą przed ślubem, a nawet wspólnie zamieszkiwać. Inną grupą związków intymnych są związki niesformalizowane, tj. takie, w których para nie decyduje się na zawarcie związku małżeńskiego. W tych przypadkach rodzina również nie bierze udziału w wyborze partnera, natomiast ci ostatni wybierani są – podobnie jak w przypadku małżeństw z miłości – z puli osób dostępnych dzięki sieciom społecznym lub przy wykorzystaniu portalu lub aplikacji randkowej. Mowa tu o takich formach związków jak kohabitacja, „spotykanie się”. Występują również relacje o charakterze przede wszystkim seksualnym, takie jak „friends with benefits” czy „one-night stands”.

Wyobrażenia uczestników moich badań o różnych formach związków intymnych różnią się między innymi deklarowanymi kryteriami, na podstawie których dokonywany jest wybór partnera. Jak wspomniałam wyżej, w małżeństwach aranżowanych zainteresowane rodziny deklarują, że biorą pod uwagę konkretne cechy kandydata/kandydatki. W przypadku pozostałych form związków intymnych takim deklarowanym kryterium jest miłość romantyczna (małżeństwo z miłości, kohabitacja, partnerstwo, randkowanie) lub jej brak („friends with benefits” i „one-night-stands”). Miłość romantyczna – jak twierdzą uczestnicy moich badań – po prostu „zdarza się” bądź nie. Cechy partnera, które sprawiają, że miłość jest (lub nie) deklarowana mogą być, choć rzadko są, poddawane refleksji. Jeśli ta ostatnia następuje, to raczej po „momencie zakochania”²⁵.

²³ W przypadku religii praktykujących podział kastowy.

²⁴ Odpowiednik rodu u hinduistów.

²⁵ Choć miłość romantyczna może pojawić się w małżeństwie aranżowanym („arranged cum love marriages”). Nie oznacza to również, że w przypadku pozostałych form związków miłość romantyczna zawsze będzie deklarowanym powodem wejścia czy trwania w takim związku, ani też że nie będą towarzyszyć jej inne uczucia, takie jak poczucie przywiązania, przyjaźń czy zaufanie.

Pomimo tego, że uczestnicy moich badań najczęściej określali miłość romantyczną jako uczucie, które „po prostu się zdarza”, warto głębiej zastanowić się nad znaczeniem i rozumieniem tego zjawiska. Zdaniem Bourdieu, miłość romantyczna jest nieświadomym sposobem reprodukcji klasowej homogamii. Pisze on:

[...] na pozór najbardziej bezpośrednia „bliskość z wyboru” jest zawsze częściowo oparta na nieświadomym odszyfrowywaniu wyrażanych cech, a każda z nich nabiera swojego znaczenia i wartości w ramach systemu klasowych wariacji [...]. Gust jest tym, co zbliża rzeczy i ludzi (2000, s. 241).

Wyraźne granice pomiędzy małżeństwem aranżowanym a formami związków opartych na deklarowanej miłości romantycznej lub jej braku zacierają się, więc:

Najbardziej bezspornym dowodem tego natychmiastowego wycucia społecznego dopasowania i niedopasowania jest klasowa (a nawet pomiędzy frakcjami klas) endogamia, która jest gwarantowana prawie tak samo rygorystycznie przez swobodną grę sentymentów, jak przez celową interwencję rodziny (Bourdieu 2000, s. 242).

Innymi słowy, relacje oparte na deklarowanej miłości romantycznej są jednym z przykładów relacji „interpersonalnych”, a te ostatnie „zawsze tylko z pozoru są relacjami **między jednostkami**” (Bourdieu 2007, s. 206, wyróżnienie w oryginale). Co więcej:

Jak świadczy o tym homogamia w ramach klasy, nawet formy interakcji z pozoru najtrafniej dające się opisać za pomocą języka „intencyjnego przeniesienia na innego”, takie jak sympatia, przyjaźń czy miłość, są również, za pośrednictwem harmonii habitusów, a dokładniej harmonii etosów i gustów – wyczuwanej zapewne na podstawie niedostrzegalnych znaków cielesnej (hexis) – zdominowane przez obiektywną strukturę relacji między kondycjami i pozycjami: złudzenie wzajemnego dobrania czy przeznaczenia bierze się z nieznajomości społecznych uwarunkowań harmonii gustów estetycznych czy skłonności etycznych, postrzeganej jako dowód niepojętego powinowactwa, które harmonia sama ustanawia (Bourdieu 2007, s. 206–207).

ZWIĄZKI INTYMNE A KAPITAŁ KULTUROWY

Miłość romantyczna jest więc nie tylko czymś, co się „po prostu zdarza”, wyrazem naszego indywidualizmu opartym na całkowicie świadomym wyborze, ale podlega też wpływom konkretnych struktur społecznych na nasze nieświadomione i uświadomione preferencje. I odwrotnie – nasze preferencje wpływają na reprodukcję struktur społecznych. To w tym kontekście tak ważna jest analiza czynników, na podstawie których ludzie dobierają się w pary. Innymi słowy, kapitału kulturowego – „wykorzystywanych zasobów i władzy”, które nie stanowią zamkniętego katalogu, ale są zależne od dynamicznych warunków społeczno-kulturowych²⁶. Zdaniem Deshpande, „klasa średnia jest najbardziej zależna od kapitału kulturowego i od mechanizmów

²⁶ Kapitał kulturowy odgrywał wyjątkową rolę w teorii analizie klasowej Bourdieu (2000). Kapitał ekonomiczny uznał on za niewymagający szczególnych wyjaśnień (rozumiany był jako zasoby, które można bezpośrednio i szybko zamienić na pieniądze; Bourdieu 1986, s. 184–185), z kolei kapitał społeczny miał dla niego znaczenie drugorzędne do analiz społeczeństw kapitalistycznych (Weininger 2005, s. 87).

reprodukcji tego kapitału” (2003, s. 140)²⁷. Czym jednak jest kapitał kulturowy w omawianym kontekście? Pokażę to na wybranych przykładach z badań terenowych.

Jedna z moich przyjaciółek, Nikita²⁸, zdesperowana serią nieudanych związków i zmęczona naciskiem rodziców na zamążpójście, zdecydowała się na poszukiwanie kandydata na małżonka za pośrednictwem jednego z portali matrymonialnych. Założenie konta na portalu umożliwia przeglądanie profili innych zainteresowanych. Oferowana jest także usługa sugerowania potencjalnych partnerów pod względem kasty, statusu ekonomicznego czy też zainteresowań, dopasowywanych przez algorytm do charakterystyki osoby poszukującej. Skorzystanie z portalu internetowego wymaga wypełnienia rozbudowanego kwestionariusza. Analiza treści portalu, bez przeprowadzania obserwacji uczestniczącej, pozwoliłaby na wysunięcie wniosków, że na elementy kapitału kulturowego składają się tutaj: przynależność regionalna, wiek, kasta, religia, miejsce zamieszkania, wykształcenie, zainteresowania.

Tym samym można by tu było zastosować definicję Deshpande, według którego kapitał kulturowy składa się z tożsamości (takich jak kasta czy przynależność regionalna) i kompetencji (kwalifikacji, poziomu edukacji, umiejętności językowych etc.). O ile reprodukcja tożsamości polega najczęściej na ich „prostym” przekazaniu kolejnym pokoleniom, o tyle reprodukcja kompetencji wymaga większego wysiłku po stronie osoby, która je nabywa (Deshpande 2003, s. 140–41; por. Bourdieu 2000). Co ważne, konstrukcja formularza na portalu matrymonialnym, który zaczął się od pytań o wiek, kastę, region pochodzenia i religię, sugerowałaby, że tożsamości są kluczowym elementem kapitału kulturowego dla wyboru partnera/partnerki. Odmienne wnioski wynikają jednak z obserwacji uczestniczącej.

Ze względu na bliską relację z moją przyjaciółką, brałam aktywny udział w jej poszukiwaniach – komentowałam zdjęcia i profile potencjalnych kandydatów na męża, z niecierpliwością wyczekiwałam informacji o przebiegu kolejnych spotkań „w realu”, a także podnosiłam ją na duchu, kiedy nie była nikim zainteresowana, a naciski rodziców nie ustępowały. Nikita, trzydziestolatka z wyższym wykształceniem, braminka, już od kilku lat nie mieszkała z rodziną, podjęła bowiem pracę w innym mieście. Była samowystarczalna ekonomicznie, lubiła podróżować i interesowała się sportem. Poszukiwała partnera podobnego do siebie, przede wszystkim pod względem zainteresowań, wykształcenia i niezależności od rodziny. Przynależność kastowa wydawała się mieć dla niej znaczenie drugorzędne.

Moje przypuszczenia potwierdziły się pewnego wieczoru, kiedy zaproponowała, żebyśmy założyły na rzeczonym portalu również mój profil. Zainteresowana procesem, chętnie się zgodziłam. Mozolnie wypełniałyśmy wszystkie wymagane rubryki. Nikita kładła szczególny nacisk właśnie na opis moich zainteresowań i wykształcenia. Stwierdziła wręcz, że posiadanie stopnia doktora uczyni mnie „bardzo pożądaną partią”. Zaniepokoiłam się jednak, kiedy kazano mi wybrać kastę (formularz nie

²⁷ Zauważa on też, że kapitał kulturowy jest niedostatecznie zbadany zarówno teoretycznie, jak i – w szczególności – empirycznie (Deshpande 2003, s. 140).

²⁸ Opiswane tutaj informacje zostały zebrane pomiędzy (około) 24. a 32. rokiem życia Nikity.

przewidywał możliwości braku kasty). Z racji tego, że nie urodziłam się w Indiach, do żadnej z nich oczywiście nie należę. Nikita nie podzielała jednak zupełnie moich obaw. Stwierdziła, że przynależność kastową wybiera się „dla formalności” i mogę wybrać „którąkolwiek”.

Oznajmiła też, że istotna jest nie kasta, ale moja „znajomość indyjskiej kultury”, a także „umiejętność przystosowania się”²⁹. To elementy kapitału kulturowego określone przez Deshpande jako kompetencje (wykształcenie, zainteresowania) miały większe znaczenie w wyborze partnera. Zwrócenie przez Nikitę uwagi na pewnego rodzaju sposób postrzegania rzeczywistości oraz „podejście do życia” (wyrażające się w „znajomości kultury” i „umiejętności przystosowania się”) wymaga jednak dalszego rozszerzenia i uściślenia pojęcia kapitału kulturowego. „Kompetencje” (w ujęciu Deshpande) powinny być rozumiane jako „zinstytucjonalizowane, tj. szeroko podzielane kulturowe oznaki wysokiego statusu (postawy, preferencje, wiedza formalna, zachowania, dorobek i certyfikaty) wykorzystywane do społecznego i kulturowego wykluczenia” (Lamont, Lareau 1988, s. 156).

Innym przykładem może być wspomniana we wstępie historia Nehy. Choć można założyć, że rodzice Nehy preferowaliby małżeństwo aranżowane, w którym to oni wybraliby partnera dla swojej córki, Neha już wybrała przyszłego małżonka – bez wiedzy rodziców od kilku lat była w nieformalnym związku z Abdulem. Rodzicom bała się nawet wyjawić tożsamość swojego partnera. Byli oni bowiem wierzącymi i praktykującymi hinduistami, którzy – według jej przewidywań – nie zgodziliby się na ślub z muzułmaninem. Neha obawiała się ich sprzeciwu, który – jak twierdziła – nie zostałby złagodzony argumentami o miłości, którą odczuwała do Abdula. Pomimo tych komplikacji Neha była w związku z Abdulem już przez pięć lat. Niezależnie od tego, że rodzina mężczyzny miałaby podobne obiekcje do obiekcji rodziny Nehy, on też trwał w tym związku, a nawet – ryzykując niezadowolenie rodziców – przyznał się im do swoich uczuć³⁰.

Głównym problemem na drodze do zawarcia związku małżeńskiego przez Nechę i Abdula był więc ich strach przed reakcją rodziców, która miałaby być negatywna z powodu odmiennych religii wyznawanych przez obie rodziny³¹. Jak wspomniałam, religia jest tutaj tym elementem kapitału kulturowego, którą można zaliczyć do

²⁹ Można te sformułowania rozumieć jako określenie kasty w jej kulturowym (a nie społecznym czy strukturalnym) wymiarze (por. Natranjan 2012). Wydaje mi się jednak, że w ujęciu Deshpande kasta w sensie kulturowym jest jednak elementem kapitału kulturowego postrzeganym jako kompetencja, a nie tożsamość.

³⁰ Reakcja rodziców Abdula potwierdziła słuszność obaw pary. W tym przypadku konsekwencją były „ciche dni” i zdenerwowanie rodziców Abdula. Jednak brak zgody rodziców na ślub może owocować nie tylko kłótniami z rodziną, ale w skrajnych przypadkach także wykluczeniem z jej grona, wydziedziczeniem, a nawet – morderstwem „nieposłusznego” potomka i jego/jej wybranki/wybranka (nazywanym eufemistycznie „zabójstwem honorowym”).

³¹ Ich obawy mogą okazać się uzasadnione, biorąc pod uwagę fakt, że od 2009 r. w Indiach wzrasta popularność teorii spiskowej zwanej „love jihad”. Zgodnie z tym przekonaniem muzułmańscy mężczyźni rozkochują w sobie kobiety wyznające inne religie (w szczególności hinduistki), aby zmusić je do konwersji na islam.

tożsamości. Jak się jednak okazuje, nie tylko dla rodziców Nehy i Ahmeda religia mogłaby być problematyczna. Neha, pomimo tego, że uważała się za osobę o liberalnych poglądach, otwartą na świat i wolną od uprzedzeń, tych ostatnich pozbyła się dopiero wtedy, kiedy poznała Abdula. O początkach ich znajomości opowiadała w następujący sposób:

Moja współlokatorka, mieszkalam wtedy w PG, była ode mnie młodsza, podeszła do mnie i powiedziała: didi³², jest ktoś, kto chciałby się ze mną spotkać na herbatę. Prosiła, żebym się z nim spotkała, tłumaczyła, że to dobry chłopak. Zapytałam, jak się nazywa. Abdul. Odmówiłam, jasne. Nie chciałam spotykać się z muzułmaninem. Nie wiem, może bałam się komplikacji. To jednak inna kultura, inne zwyczaje. Wiesz, oni jedzą wołowinę. Ta dziewczyna prosiła mnie o spotkanie się z nim jeszcze dwa razy, zanim się zgodziłam.

Dopiero po bliższym poznaniu Abdula i deklaracjach o jego miłości Neha zdecydowała się na związek. „Wiesz – mówiła – on mnie tak dobrze rozumie. Jest trochę mniej wykształcony, a ja zaraz będę miała doktorat, ale to dobrze... bo moja rodzina jest biedna, nie tak jak jego. Muszę coś tam wnieść”.

O ile więc przed poznaniem Abdula i w początkowych fazach związku dla Nehy miały znaczenie te elementy kapitału kulturowego, które można zaliczyć do tożsamości (religia), to w późniejszym okresie większe znaczenie okazały się mieć umiejętności (wykształcenie), które kompensują różnice w kapitale ekonomicznym. Spiowem związku Nehy i Abdula wydaje się też podobna wrażliwość czy sposób postrzegania świata, przejawiający się w uduchowieniu i dyskusjach o sensie istnienia. Co więcej, obydwójce dzielą określone wartości – zorientowanie na indywidualny sukces i związany z tym sposób prezentacji w mediach społecznościowych (np. dobór zdjęć i komentarzy na Facebooku, który przedstawiał Abdula jako pewnego siebie przedsiębiorcę i spadkobiercę rodzinnej fortuny, należał do zadań Nehy). Istotny wydaje się tutaj fakt, że pomimo trudności wynikających z oczekiwań rodzin Neha i Abdul kontynuują swój związek już od pięciu lat. Ich decyzja pokazuje więc znaczenie tych elementów kapitału kulturowego, które zaliczamy do kompetencji, a także wrażliwości i sposobu postrzegania świata – podobnie jak w opisywanym powyżej przypadku Nikity.

ELEMENTY KAPITAŁU KULTUROWEGO

Wyniki moich badań uzupełniają istotne luki w badaniach antropologicznych dotyczących roli i zakresu kapitału kulturowego w związkach intymnych wśród członków indyjskiej miejskiej klasy średniej. Antropologia kulturowa obarczona jest bagażem kolonializmu, przejawiającym się w narzucaniu kategorii zachodnich na społeczeństwa krajów postkolonialnych (Pels 2008). O ile występowanie miłości romantycznej jest zjawiskiem uniwersalnym, to już jej znaczenie i praktykowanie są powiązane z konkretnym kontekstem społeczno-kulturowym. Deklaracje uczestni-

³² Dosłownie: „starsza siostra”. W ten sposób adresuje się kobiety niewiele starsze od rozmówcy, nawet jeśli nie występuje biologiczne pokrewieństwo.

ków moich badań terenowych wskazywały, że dzielą oni związki intymne na dwa rodzaje. Po pierwsze, związki oparte na racjonalnej kalkulacji (małżeństwa aranżowane), w których miłość może (aczkolwiek nie musi) rozwijać się w miarę trwania związku. Sam dobór partnerów opiera się jednak na konkretnych, wcześniej zdefiniowanych kryteriach – takich jak religia, kasta, wykształcenie, status ekonomiczny. Po drugie, można wyróżnić związki oparte na miłości romantycznej, niepoddające się kontroli i racjonalnemu planowaniu uczucia, w którym cechy partnera/partnerki są określane jako drugorzędny powód zawarcia związku lub jako nieistotne. Do tej kategorii możemy zaliczyć zarówno małżeństwa z miłości, jak i związki nieformalne.

Biorąc jednak pod uwagę, że łączenie się w pary na podstawie deklaracji o miłości romantycznej jest przejawem klasowej homogamii, trzeba pamiętać, że kapitał kulturowy pełni funkcję nieuświadomionego spoiwa partnerów o podobnym habitusie. Jak bowiem argumentuje Bourdieu:

Mówienie o habitusie klasowym (albo „kulturowym” w znaczeniu kompetencji kulturowej nabytej w homogenicznej grupie) pozwala więc przypomnieć [...], że relacje „interpersonalne” zawsze tylko z pozoru są relacjami (między jednostkami) [...]. Jednostki, rozumiane jako osoby fizyczne, właśnie swoją obecną i przeszłą pozycję w strukturze społecznej przenoszą ze sobą zawsze i wszędzie w postaci habitusów, które noszą niczym strój, a strój czyni człowieka, tzn. w tym przypadku osobę w społeczeństwie ze wszystkimi jej dyspozycjami, będącymi jednocześnie oznakami pozycji (społecznej), czyli społecznego dystansu między obiektywnymi pozycjami, tzn. między osobami społecznymi, które zbliżyły okoliczności [...] (Bourdieu 2007, s. 206–207).

Zgodnie z perspektywą kojarzenia na podstawie podobieństw kulturowych (Bourdieu 2000; Johnson, Lawler 2005; Kalmijn 1998), największe szanse na powodzenie (rozumiane jako stworzenie związku i relatywną długość jego trwania) mają pary oparte na podobieństwach kapitału kulturowego. Zbyt duże różnice kapitałów sprawiają, że ludzie nie wiążą się w pary. Z kolei koncepcja wymiany zakłada, że podobieństwo kapitału kulturowego nie jest czynnikiem decydującym. O łączeniu w pary przesądza nie tyle podobieństwo, co komplementarność komponentów kapitału kulturowego – gustów i wrażliwości (Streib 2015a, 2015b). Trzeba jednak zaznaczyć, że o ile koncepcja kojarzenia na podstawie podobieństw kulturowych opiera się na raczej wąskim rozumieniu kapitału kulturowego, gdzie znaczenie ma przede wszystkim poziom edukacji i powiązane z nim gusta, o tyle koncepcja wymiany kapitału kulturowego włącza też określony rodzaj wrażliwości, „patrzenia na świat”. Moje badania wskazują na to, że definicja kapitału kulturowego w kontekście związków intymnych powinna zostać rozszerzona. Zarówno w przypadku tworzenia związków nieformalnych (historia Abdula i Nehy), jak i formalnych (historia Nikity) decydujące wydają się te elementy kapitału kulturowego, które można określić jako kompetencje: postawy, wykształcenie i wiedza, preferencje (gusta) oraz zainteresowania. Inne elementy kapitału kulturowego – tożsamości takie jak religia i kasta – tracą zaś na znaczeniu, tzn. nie są przeszkodą w nawiązaniu i kontynuowaniu związku, o ile para dobierze się pod względem kompetencji. Mogą, lecz nie muszą, być przeszkodą w sformalizowaniu związku. O tym, czy staną się powodem zakończenia relacji opisywanej tu pary, dowiemy się dopiero za jakiś czas.

Zdaniem Perveez Mody najważniejszą cechą definiującą kastę jest zobowiązanie do zawarcia małżeństwa w jej ramach (2002). W moich badaniach terenowych kasta nie była elementem brany pod uwagę przy wyborze partnera; nie wydawała się też mieć znaczenia podczas trwania związku³³. Oznaczać to może, iż wśród członków indyjskiej miejskiej klasy średniej kasta traci na znaczeniu. Związki intymne są szczególnym rodzajem sfery społeczno-kulturowej, w której w tej klasie przejawia się dominacja klasy społecznej nad kastą. W tym rozumieniu klasa odgrywa rolę „parasola”, pod którym „chowają się” zarówno tożsamości (w tym tożsamość kastowa), jak i kompetencje. Konfiguracja tych ostatnich zależy od pary, niemniej jednak – jak wykazałam powyżej – można zauważyć tendencję przewagi kompetencji nad tożsamościami. Kasta może być istotnym czynnikiem, ale jej znaczenie będzie równorzędne innym rodzajom tożsamości, takim jak religia czy region pochodzenia. Wzrost znaczenia miłości romantycznej wśród indyjskiej klasy średniej wskazuje więc na zmianę mechanizmów reprodukcji klasowej. O ile w małżeństwach aranżowanych tożsamości (wymienione w definicji Deshpande) odgrywają znaczną rolę, to związki intymne oparte na miłości romantycznej pozwalają na przezwycięzenie ich dominacji.

LITERATURA

- Agarwala Rina, Herring Ronald J. 2008, Introduction – Restoring Agency to Class: Puzzles from South Asia, [w:] R. Agarwala, R.J. Herring (red.), *Whatever Happened to the Class? Reflections from South Asia*, Lexington Books, London, s. 1–23.
- Ahmed Sara 2014, *The Cultural Politics of Emotions*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Allendorf Keera, Pandian Roshan K. 2016, The Decline of Arranged Marriage? Marital Change and Continuity in India: The Decline of Arranged Marriage?, *Population and Development Review*, vol. 42, nr 3, s. 435–464.
- Banerjee Abhijit, Pande Rohini, Walton Michael 2012, *Delhi's Slum-Dwellers. Deprivation, Preferences and Political Engagement among the Urban Poor*, Working Paper of International Growth Center. <https://www.theigc.org/wp-content/uploads/2014/10/Banerjee-Et-Al-2012-Working-Paper.pdf>, dostęp 01.06.2020.
- Bauman Zygmunt 2005, *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*, Polity Press, Malden, Mass.
- Baviskar Amita, Roy Ray (red.) 2011, *Elite and Everyman: The Cultural Politics of the Indian Middle Classes*, Routledge, New Delhi.
- Beck Ulrich, Beck-Gernsheim Elisabeth 2004, *The Normal Chaos of Love*, Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu Pierre 1986, The Forms of Capital, [w:] J. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood, New York, s. 241–258. <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm>, dostęp 20.05.2020.
- Bourdieu Pierre 1987, What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups, *Berkeley Journal of Sociology*, vol. 32, s. 1–17.

³³ Jak zauważył jeden z anonimowych recenzentów, kasta może okazać się bardziej istotna w przypadku, kiedy para zdecyduje się na rozstanie pod wpływem nacisku rodziców preferujących małżeństwo aranżowane. Jest to z pewnością ciekawy trop, jednak do tej pory nie spotkałam się z tak jednoznaczną sytuacją podczas moich badań terenowych.

- Bourdieu Pierre 2000, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Bourdieu Pierre 2007, *Szkic teorii praktyki. Poprzedzony trzema studiami na temat etnologii Kabylów*, tłum. W. Kroker, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty.
- Chibber Vivek 2006, On the Decline of Class Analysis in South Asian Studies, *Critical Asia Studies*, vol. 38, nr 4, s. 357–387.
- Chibber Vivek 2013, *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*, Verso, London–New York.
- Chowdry Prem 2007, *Contentious Marriages, Eloping Couples: Gender, Caste and Patriarchy in Northern India*, Oxford University Press, New Delhi.
- Coontz Stephanie 2005, *Marriage, a History: From Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*, Penguin Books, New York.
- Corwin A. Lauren 1977, Caste, Class and the Love-marriage: Social Change in India, *Journal of Marriage and the Family*, vol. 39, s. 823–831.
- De Neve Geert 2016, The Economies of Love: Love Marriage, Kin Support, and Aspiration in a South Indian Garment City, *Modern Asian Studies*, vol. 50, nr 4, s. 1220–1249.
- Deshpande Satish 1997, From Development to Adjustment: Economic Ideologies, the Middle Class and 50 Years of Independence, *Review of Development and Change*, vol. 2, nr 2, s. 294–318.
- Deshpande Satish 2003, *Contemporary India: a Sociological View*, Penguin Books, New Delhi.
- Dickey Sara 2012, The Pleasures and Anxieties of Being in the Middle: Emerging Middle-Class Identities in Urban South India, *Modern Asian Studies*, vol. 46, s. 559–599.
- Donner Henrike 2011, *Being Middle-Class in India: A Way of Life*, Routledge, London.
- Donner Henrike 2016, Doing it Our Way: Love and Marriage in Kolkata Middle-Class Families, *Modern Asian Studies*, vol. 50, nr 4, s. 1147–1189.
- Donner Henrike, Santos Gonçalo 2016, Love, Marriage, and Intimate Citizenship in Contemporary China and India: An Introduction, *Modern Asian Studies*, vol. 50, nr 4, s. 1123–1146.
- Dyson Jane 2018, Love Actually: Youth Mediators and Advisors in North India, *Annals of the American Association of Geographers*, vol. 108, nr 4, s. 974–988.
- Fernandes Leela 2006, *India's New Middle Class Democratic Politics in Era of Economic Reform*, University of Minnesota Press, Minneapolis, Minn.
- Fuller C.J., Narashiman Haripriya 2008, Companionate Marriage in India: The Changing Marriage System in a Middle-Class Brahman Subcaste, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 14, nr 4, s. 736–754.
- Giddens Anthony 1992, *The Transformation of Intimacy*, Stanford University Press, Stanford.
- Goode William J. 1959, The Theoretical Importance of Love, *American Sociological Review*, vol. 24, s. 38–47.
- Grover Shalini 2011, *Purani Aur Nai Shaadi: Separation, Divorce, and Remarriage in the Lives of the Urban Poor in New Delhi*, *Asian Journal of Women's Studies*, vol. 17, nr 1, s. 67–99.
- Grover Shalini 2017, Rural Relations of Middle-Class Marriage and Women as Legal Subjects in the Imaginary of 'New India', *The Australian Journal of Anthropology*, vol. 28, nr 3, s. 251–268.
- Harris John 2006, Middle-Class Activism and the Politics of the Informal Working Class, *Critical Asian Studies*, vol. 38, s. 445–465.
- Heitmeyer Carolyn 2016, Intimate Transgressions and Communalist Narratives: Inter-Religious Romance in a Divided Gujarat, *Modern Asian Studies*, vol. 50, nr 4, s. 1277–1197.
- Hochschild Arlie Russell 1983, *The Managed Hearth: the Commercialization of Human Feeling*, University of California Press, Berkeley.
- Illouz Eva 1997, *Consuming the Romantic Utopia. Love and the Cultural Contradictions of Capitalism*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles–London.
- Illouz Eva 2012, *Why Love Hurts? A Sociological Explanation*, Polity Press, Malden, Mass.
- Jejeebhoy Shireen J., Santhya K.G., Acharya Rajib, Prakash Ravi 2013, Marriage-Related Decision-Making and Young Women's Marital Relations and Agency: Evidence from India, *Asian Population Studies*, vol. 9, nr 1, s. 28–49.

- Jodhka Surinder S., Prakash Aseem 2016, *The Indian Middle Class*, Oxford University Press, New Delhi.
- Johnson Paul, Lawler Steph 2005, Coming Home to Love and Class, *Sociological Research Online*, vol. 10, nr 3, s. 1–13.
- Joshi Sanjay 2010, *Fractured Modernity: Making of a Middle Class in Colonial North India*, Oxford University Press, New Delhi.
- Kalmijn Matthijs 1998, Inter-marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends, *Annual Review of Sociology*, vol. 24, nr 1, s. 395–421.
- Kosiek Tomasz 2019, When ‘the Other’ Becomes Someone Close... Ethnological Self-Reflections on Functioning in a Ukrainian Community in Biały Bór, [w:] M. Zowczak (red.), *Catholic Religious Minorities in the Times of Transformation. Comparative Studies of Religious Culture in Poland and Ukraine*, Verlag Peter Lang, Frankfurt am Men, s. 339–360.
- Kuligowski Waldemar 2004, *Miłość na Zachodzie. Historia antropologiczna*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Lamont Michele, Lareau Annette 1988, Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments, *Sociological Theory*, vol. 6, nr 2, s. 153–168.
- Lardinois Roland, Thapan Meenakshi 2007, *Reading Pierre Bourdieu in a Dual Context: Essay from India and France*, Routledge, New Delhi–London.
- Lindholm Charles 2006, Romantic Love and Anthropology, *Stichting Etnofoor*, vol. 19, nr 1, s. 5–21.
- Lynch Owen M. 1990, *Divine Passions: the Social Construction of Emotion in India*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- Masoodi Ashwaq 2018, Sex and the Village: The Sexual Lives of Rural Indian Women, <https://www.livemint.com/Leisure/bWtSB0yaves4aXfcOKo8jO/Sex-and-the-village-The-sexual-lives-of-rural-Indian-women.html>, dostęp 22.09.2018.
- Mathur Neena 2010, Shopping Malls, Credit Cards and Global Brands: Consumer Culture and Lifestyle of India's New Middle Class, *South Asia Research*, vol. 30, s. 211–231.
- Mazarella William 2003, *Shoveling Smoke: Advertising and Globalization in Contemporary India*, Duke University Press, Durham.
- Mody Pervez 2002, Love and the Law: Love-Marriage in Delhi, *Modern Asian Studies*, vol. 36, nr 1, s. 223–256.
- Natranjan Balmurli 2012, *The Culturalization of Caste in India: Identity and Inequality in a Multi-cultural Age*, Routledge, London.
- Netting Nancy S. 2010, Marital Ideoscapes in 21st-century India: Creative Combinations of Love and Responsibility, *Journal of Family Issues*, vol. 31, nr 6, s. 707–726.
- Orsini Francesca (red.) 2007, *Love in South Asia. A Cultural History*, Cambridge University Press India, New Delhi.
- Parry Jonathan P. 2001, Ankalu's Errant Wife: Sex, Marriage and Industry in Contemporary Chhattisgarh, *Modern Asian Studies*, vol. 35, nr 4, s. 783–820.
- Pels Peter 2008, What Has Anthropology Learned from the Anthropology of Colonialism?, *Social Anthropology*, vol. 16, nr 3, s. 280–299.
- Prakash Ravi, Singh Abhishek 2014, Who Marries Whom? Changing Mate Selection Preferences in Urban India and Emerging Implications on Social Institutions, *Population Research and Policy Review*, vol. 33, nr 2, s. 205–227.
- Raj Suhasini 2015, Loving and Living in 21st Century India, *Economic and Political Weekly*, vol. 50, nr 34, s. 7–8.
- Reddy William L. 2012, *The Making of Romantic Love. The Longing and Sexuality in Europe, South Asia, and Japan, 900–1200 CE*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Romanowicz Anna 2017, *Unintended Revolution. Middle Class, Development and Non-governmental Organizations*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

- Romanowicz Anna 2021, *Pomiędzy miłością agapiczną a erozyczną. Praktyki miłości i związków intymnych wśród indyjskiej miejskiej klasy średniej*, *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, vol. 18, nr 1, s. 78–93.
- Saavala Meena 2010, *Middle-Class Moralities: Everyday Struggle over Belonging and Prestige in India*, Orient Blackswan, New Delhi.
- SiliconIndia 2012, *Arranged Marriages Wins a Battle over Love Marriages*, <https://www.siliconindia.com/news/general/Arranged-Marriages-Wins-a-Battle-Over-Love-Marriages-nid-127898-cid-1.html>, dostęp 22.09.2018.
- Streib Jessi 2015a, *The Power of the Past. Understanding Cross-Class Marriages*, Oxford University Press, Oxford.
- Streib Jessi 2015b, *Explanations of How Love Crosses Class Lines: Cultural Complements and the Case of Cross-Class Marriages*, *Sociological Forum*, vol. 30, nr 1, s. 18–39.
- Uberoi Patricia 2006, *Freedom and Destiny: Gender, Family, and Popular Culture in India*, Oxford University Press, Oxford.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division 2018, *The World's Cities in 2018 – Data Booklet (ST/ESA/SER.A/417)*.
- Verma Shweta, Sukhramani Neelam 2018, *Interfaith Marriages and Negotiated Spaces, Society and Culture in South Asia*, vol. 4, nr 1, s. 16–43.
- Wacquant Lois 2010, *Participant Observation/Observant Participation*, [w:] A. Giddens, P. W. Sutton (red.), *Sociology: Introductory Readings*, Polity Press, Cambridge, s. 69–74.
- Weininger Elliot B. 2005, *Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis*, [w:] E. O. Wright (red.), *Approaches to Class Analysis*, Cambridge University Press, New York, s. 82–118.
- Wright Erik O. 1985, *Classes*, Verso, London–New York.

ANNA ROMANOWICZ

CULTURAL CAPITAL AND INTIMATE RELATIONSHIPS.
AN ANTHROPOLOGICAL CASE STUDY

Key words: middle class, intimate relationships, romantic love, cultural capital, Delhi, India

Arranged marriage is the most popular type of intimate relationship in India. However, love marriages and informal relationships are on the rise among urban middle class. Unfortunately, anthropological scholarship rarely discusses the romantic love and its relation to social class. Even less common is researching on romantic love through participant observation. In this article, the author analyses the connections between various types of heterosexual relationships and social class. In other words, she discusses forms of cultural capital which play a role in partner selection, stability and endurance of the relationships.

A.R.

Adres Autorki
Dr Anna Romanowicz
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ
ul. Gołębia 9, 33-332 Kraków
E-mail: anna.romanowicz@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0003-2037-6438

